

**ԹՈՒՐՔԻԱՅԻՆ ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ԶԻՋՈՒՄՆԵՐԻ ՀԱՐՅԸ ՏՐԱՊԻԶՈՆԻ
ՀԱՇՏՈՒԹՅԱՆ ԽՈՐՀՐԴԱԺՈՂՈՎՈՒՄ (1918 Թ. ՄԱՐՏ-ԱՊՐԻԼ)**

Բանալի բառեր – Թուրքիայի պատվիրակություն, Անդրկովկասի խաղաղարար պատվիրակություն, Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության դաշնագիր, տարածքային զիջումներ, թուրքական վերջնագիր, թուրք-անդրկովկասյան պատերազմ

Մեր նախորդ հոդվածում¹ ներկայացրել էինք Տրապիզոնի հաշտության խորհրդածոդովում Հայկական հարցի վերաբերյալ քննարկումները: Այդ դիվանագիտական բանակցային գործընթացներում առանցքային տեղ էին գրավում նաև սահմանային խնդիրները:

Թուրքիայի տարածքային նոր զավթումները և դիվանագիտական աճող ճնշումը Տրապիզոնում գտնվող Անդրկովկասյան խաղաղարար պատվիրակությանը հարկադրեցին վերանայելու նաև սեյմի 1918 թ. փետրվարի 16-ի (մարտի 1) հաստատած 3-րդ հիմնադրույթը, որում ամրագրված էր՝ կնքվելիք հաշտության դաշնագրում պետք է դրվի ռուս-թուրքական պետական այն սահմանների վերահաստատումը, որոնք գոյություն ունեին մինչև Առաջին աշխարհամարտը²: Սակայն ստեղծված ծանր և աննպաստ պայմաններում Անդրկովկասյան խաղաղարար պատվիրակությունը դիվանագիտական փակուղուց դուրս գալու համար հարկադրված էր Թուրքիային տարածքային որոշ զիջումներ անել:

1918 թ. մարտի 19-ին (ապրիլի 1) Անդրկովկասյան խաղաղարար պատվիրակության նույն օրվա երկու ընդհանուր նիստերում քննարկվեց սեյմի 3-րդ հիմնադրույթը վերանայելու և Թուրքիային տարածքային զիջումներ անելու հարցը: Այստեղ բախվում էին երկրամասի երեք գլխավոր ազգությունների պատվիրակության անդամների շահերը. վրացիները չէին ուզում Թուրքիային զիջել Բաթումը, իսկ հայերը՝ Կարսը: Վրաց և թաթար պատվիրակության անդամները ընդհանուր նիստերում դնում էին ոչ թե տարածքների փոխզիջումների հարցը, այլ ընդամենը փորձում էին իրենց տարածքները պահպանելու հաշվին միակողմանիորեն թուրքերին զիջել հայկական հողե-

¹ Տե՛ս **Պետրոսյան Գ.**, 1918 թ. Տրապիզոնի հաշտության խորհրդածոդովը. Հայկական հարցի արձարձումները // «Հայագիտության հարցեր» (այսուհետև՝ «ՀՀ»), 2016, թիվ 3, էջ 46-67:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 9, թ. 43: Տե՛ս նաև *Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии, Тифлис, 1919, с. 84:*

րը: «Վրացիների համար,– գրում է Լեոն,– շատ պարզ էր խնդիրը, պետք էր տալ Կարսը և պահել Բաթումը: Թուրքերն էլ (կովկասյան թաթարներ – Գ. Պ.) միացան այդ առաջարկության: Բայց ի՞նչ անել Կարսի շրջանի 100 հազար հայությունը, ի՞նչպես պաշտպանել Յերևանի նահանգը և մանավանդ նրա հաղորդակցության միակ ճանապարհը, յերկաթուղին, վոր բավական յերկար տեղ քերում է Արփաչայի ափը և այսպիսով կրնկներ թյուրքերի վոչ թե թնդանոթային կամ հրացանային կրակի տակ, այլ ատրճանակների գնդակների տակ: Այս նկատառումները, վորոնց պաշտպանողը յես էյի խորհրդակցական ժողովներում, բերին այն եզրակացության, վոր, յեթե կարելի յե սակարկություններ անել, պետք է ընդունվի դրա համար այն սկզբունքը, վոր Թյուրքիային զիջվեն միայն թուրքաբնակ յերկրները: Բաթումը և Կարսը վորոշվում էր չզիջել»¹: Այդ առաջարկությունների հիման վրա սահմանային տեղագրություն կազմելու նպատակով Անդրկովկասյան խաղաղարար պատվիրակությունը ստեղծեց երեք անձից բաղկացած հանձնախումբ, որի մեջ մտան Հայկական հարցի գծով պատվիրակության խորհրդական Լեոն, վրացի պատմագետ Յ. Ինգորավան և կովկասյան ռազմաճակատի շտաբի մի ռուս սպա, որը լավատեղյակ էր սահմանների տեղագրությանը²: «Սկսեցինք աշխատել,– գրում է Լեոն:– Բայց առաջին իսկ քայլերից դժվարություններ հարուցանում էր վրացական տենդենցիան – որքան կարելի յե շատ բան տալ Կարսի շրջանից՝ Արդահանի և Բաթումի շրջաններում զիջողություն քիչ անելու համար: ... Բայց և այնպես, «իմ ու քո»-ի խիստ հարցեր էյին բարձրանում: Այսպե՞ս պիտի յերեք ազգերն ընդհանուր ույժերով յերկիրը պաշտպանելին: Յես չէյի ծածկում իմ զարմանքն ու դիմադրում էյի չափազանց անդեն մանր-մունր ազգայնական սակարկություններին: Այս մասին, ի հարկե, իմաց տրվեց Չխենկելիին, վոր ինձանից բացատրություն պահանջեց և ստացավ սպանիչ մանրամասնություններով»³:

Ինչպես վերը նշվեց, Թուրքիային տարածքային զիջումների հարցը դարձավ Անդրկովկասյան խաղաղարար պատվիրակության անդամների տարածայնությունների ու բուռն վիճաբանությունների թեման: Պատվիրակության նախագահ Ա. Չխենկելին, հիմք ընդունելով պատվիրակության ընդհանուր նիստերում հնչած կարծիքները, կազմեց Թուրքիային տարածքային զիջումների իր նախագիծը, որն էլ հրապարակեց մարտի 21-ի (ապրիլի 3) ընդհանուր նիստում: Ըստ Ա. Չխենկելու ներկայացրած նախագծի՝ Թուրքիային էր հանձնվելու Օլթիի ամբողջ գավառը, Արդահանի գավառի կեսից ավելին և Կարսի ու Կաղզվանի շրջանների զգալի մասը⁴: Նախագծին դեմ

¹ Լեոն, Անցյալից, Հուշեր, Թղթեր, Դատումներ. Հայոց հարց.- Հայ հեղափոխական դաշնակցություն. Համաշխարհային պատերազմ. - Հեղափոխություն, Թիֆլիս, 1925, էջ 386:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, էջ 386-387:

⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 8, թ. 104:

արտահայտվեցին խաղաղարար պատվիրակության հայ անդամներ Ն. Քաջազունին և Ալ. Խատիսյանը: Վերջինս գրում է. «Մա մեր բողոքի պատճառն է դառնում: Երեկոյան կողմ կազմվում է վերջնական նախագիծը, ըստ որի 34 հազար վերստից հանձնվում է 8 հազարը: Մենք դժգոհ ենք մնում, որովհետև այն ամենը, ինչ տրվում է (Թուրքիային – Գ. Պ.), տրվում է մեր (հայերի – Գ. Պ.) հաշվին և ոչինչ՝ Բաթումի շրջանի հաշվին»¹:

Մարտի 23-ին (ապրիլի 5) Տրապիզոնի հաշտության խորհրդատու Վի 6-րդ նիստում Ա. Չխենկելին հրապարակեց Թուրքիային տարածքային զիջումների ծրագիրը, որն էլ ուղարկվեց Կոստանդնուպոլիս²: Մինչև այնտեղից պատասխան ստանալը հայտարարվեց ընդմիջում, սակայն շարունակվեցին թուրք-անդրկովկասյան պատվիրակությունների փոխայցելությունները և մասնավոր գրույցները վիճելի մի քանի հարցերի շուրջ: Այդ հանդիպումների ժամանակ թուրքական պատվիրակության նախագահ Հուսեյն Ռաուֆ-բեյը, անդրադառնալով Հայկական հարցին, հայտնել է. «Եթե Անդրկովկասի կառավարությունը ցանկանում է Թուրքիայի հետ բարեկամություն հաստատել և խաղաղություն կնքել, նա պետք է տարածքներ զոհաբերի և մի կողմ դնի Հայկական հարցը: ... Ճիշտ է, հայերը խոսում են Թուրքիայի սահմաններում Հայաստանի ինքնավարության մասին, բայց դա ինքնիշխանության վաղուց հայտնի նախաբանն է. այդպես եղավ Բալկաններում թուրքական գավառների հետ: Այժմ էլ Թուրքիայում կա արքայազն Սաբահ Էդդինի՝ «Թուրքիայի այդ դավաճանի» կուսակցությունը: Այդ պատճառով կարծում եմ, որ Անդրկովկասի հայերը պետք է ընդհանրապես հանեն 4-րդ կետը»³ (խոսքը Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության դաշնագրի այն հոդվածի մասին է, որի համաձայն՝ Կարսի մարզում պետք է կայանար հանրաքվե): Հաջորդ օրը՝ մարտի 24-ի (ապրիլի 6) ուշ երեկոյան, Անդրկովկասյան խաղաղարար պատվիրակության տարածքային զիջումների ծրագրի պատասխանը տրվեց Հուսեյն Ռաուֆ-բեյի վերջնագրով. «Պարո՛ն նախագահ, օսմանյան կայսրության կառավարությունը պնդում է 1918 թ. մարտի 21-ի իր արած հայտարարությունը և խնդրում է Անդրկովկասի հարգելի պատվիրակությանը վերջնական պատասխան տալ իրեն այդ մասին 48 ժամվա ընթացքում»⁴: Վերջ-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 8, թ. 105:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 9, թ. 188:

* Աբդուլ Համիդի քրոջ որդին: 1900 թ. տեղափոխվելով Եվրոպա՝ ստեղծեց «Ապակենտրոնացման և անհատական նախաձեռնության լիգա» կազմակերպությունը, սկսեց հրատարակել «Առաջադիմություն» թերթը: Նա դարձավ Թուրքիայի բազմաթիվ ազգությունների կենտրոնախույս ձգտումների գաղափարախոսը: 1908 թ. հեղաշրջումից հետո վերադառնալով Թուրքիա՝ իր շուրջը համախմբեց երիտթուրքերից դժգոհ տարրերին: Տե՛ս **Խաչատրյան Ա.**, Արևելահայ և թուրք դիվանագիտական հարաբերությունները, Երևան, 2010, էջ 263:

³ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 8, թ. 105:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 7, թ. 152: Տե՛ս նաև Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии, с. 155-156:

նագրից երևում է, որ թուրքական կողմին չէր բավարարել Անդրկովկասյան պատվիրակության տարածքային զիջումների ծրագիրը:

Փաստորեն թուրքերը վերջնագրով պահանջում էին անվերապահորեն ճանաչել Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության դաշնագիրը և անհապաղ ազատել Թուրքիային տրվելիք բոլոր շրջանները: Անդրկովկասյան խաղաղարար պատվիրակության թաթար անդամները պահանջեցին ընդունել թուրքական վերջնագիրը և կատարել նրանց բոլոր պահանջները: Այդ առնչությամբ պատվիրակության Հայկական հարցի գծով խորհրդական Լեոն գրում է. «Մեր թուրք (կովկասյան թաթարներ – Գ. Պ.) ընկերակիցները, վորոնք փրփուրը բերանին ապացուցում էին, թե Թուրքիան հենց այժմ իսկ իրավունք ունի գրավել ստացած յերկրները, թե չպետք է առհասարակ անհաճոբան անել նրան, այլ խոսել հաշտ ու քաղցր լեզվով»¹:

Վրաց պատվիրակության անդամներն Ա. Չխենկելիի գլխավորությամբ հայ պատվիրակներից գաղտնի դիվանագիտական բանակցություններ էին վարում թուրքերի հետ Բաթումը չհանձնելու համար: Հուսեյն Ռաուֆ-բեյը Ալ. Խատիսյանի հետ մասնավոր գրույցի ժամանակ հայտնել էր, որ վրացիները վեց անգամ խնդրել են Բաթումը զիջել վրացիներին, սակայն իրենք չեն համաձայնվել, իսկ աջարներն էլ ուղղակի հայտարարել են, որ Բաթումի խնդիրը իրենց գործն է, և իրենք չեն թույլատրի տնօրինել իրենց քաղաքը²: Սակայն Հուսեյն Ռաուֆ-բեյը Ալ. Խատիսյանին հայտնեց նաև, որ իրենք ոչ մի զիջում չեն անի և Բաթումից ոչ մի պայմանով չեն հրաժարվի:

Թուրքական վերջնագիրը ծանր իրավիճակ էր ստեղծել. այն չընդունելու պարագայում պատերազմական գործողությունները ավելի էին սաստկանալու, և Թուրքիան գավթելու էր Անդրկովկասը: Անդրկովկասյան խաղաղարար պատվիրակությունը իր ընդհանուր նիստում որոշեց առավելագույն տարածքներ զիջել Թուրքիային: Մարտի 25-ին (ապրիլի 7) Ա. Չխենկելին հեռագիր հղեց Թիֆլիս իր կառավարությանը՝ նշելով, որ անհրաժեշտ է առավելագույն տարածքային զիջումներ անել Թուրքիային: Պետք է թուրքերին հանձնել ամբողջ Կարսի նահանգը, Արդահանի շրջանի հյուսիսային մասերը և Բաթումի նահանգի Արդվինի շրջանը: Ա. Չխենկելին, եզրափակելով հեռագիրը, նշում էր. «Ես համոզված եմ, որ թուրքերը չեն զիջիր ե՛ւ Պաթումը: Վեհիպ փաշան որոշապէս ըսաւ այդ, բայց տարբերութիւնը այն է, որ անոնք գոնէ կը սակարկեն անոր շուրջ: Գալով Կարսին՝ զայն պահպանել դիւանագիտական ճամբով բացարձակապէս անկարելի է: Կարսի մասին թուրքերը խօսիլ անգամ չեն ուզեր: Ես գիտեմ, որ հարցին այս կերպ դուիլը կը սպառնայ Անդրկովկասի եւ Սէյմի միութեան, բայց դժբախտաբար, ուրիշ էլք

¹ Լեոն, նշվ. աշխ., էջ 390:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 8, թ. 108:

շկայ: Թուրքերը շատ լուրջ կերպով սկսած են պատերազմ մղել»¹:

Թուրքերն իրենց վերջնագիրն ամրագրեցին Անդրկովկասյան ռազմաճակատում իրենց գորքերի տարածքային նոր գավթումներով: Դեռ մարտի 23-ին (ապրիլի 5), խախտելով Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության դաշնագիրը, նրանք ներխուժել էին Անդրկովկասի սահմանները, գրավել Սարիղամիշը, Արդահանը և Բաթումի գավառի որոշ մասեր²: Փաստորեն թուրքական գորքերը գրավել էին այն տարածքների մի մասը, որոնք Անդրկովկասյան կառավարությունը համաձայնել էր զիջել Թուրքիային: Նրանք, շարունակելով իրենց որդեգրած ռազմաքաղաքական մարտավարությունը, մի կողմից բանակցում էին Անդրկովկասյան խաղաղարար պատվիրակության հետ, իսկ մյուս կողմից կովկասյան ռազմաճակատի թուրքական բանակի գլխավոր հրամանատար Վեհիբ փաշայի գլխավորած զորաբանակով նոր տարածքներ գավթելով՝ ճնշում էին գործադրում դիվանագիտական բանակցային գործընթացների վրա և պարտադրում իրենց անարդար պահանջները վերջնագրի լեզվով: Ա. Չխենկելիի հետ մասնավոր գրույցի ժամանակ Վեհիբ փաշան սպառնացել էր, որ ամենակարճ ժամանակահատվածում պետք է ավարտվեն թուրք-անդրկովկասյան բանակցությունները, այլապես թուրքական գորքերն արյունոտ բախումներ կունենան Անդրկովկասում, և այդ ժամանակ դժվար կլինի որևէ բանակցություն վարել³: Այս իրավիճակում Անդրկովկասյան կառավարությունը խաղաղարար պատվիրակությանը հեռագրով հրահանգեց, որ «պետք է յայտնել թուրք պատուիրակութեան, թե քանի որ թուրք գորքերը մտած են Անդրկովկասի սահմանները, հաշտութեան բանակցութիւնները պետք է դադրին եւ այս մասին պիտի հաղորդի Անդրկովկասի ժողովուրդներուն»⁴: Նույն օրը երեկոյան Անդրկովկասյան կառավարությունը երկրորդ հրահանգը հղեց խաղաղարար պատվիրակությանը, որ համաձայն է զիջելու Կարսի նահանգը և Արդվինի շրջանը, սակայն հայերը դիմադրում են և չեն ուզում Կարս քաղաքը հանձնել թուրքերին⁵:

Ստեղծված չափազանց բարդ ու լարված ռազմաքաղաքական նոր իրադրության պայմաններում Անդրկովկասյան խաղաղարար պատվիրակությունն առաջին անգամ իր ընդհանուր նիստում բարձրացրեց՝ «ավելի լավ է շատ արագ ընդունել Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության դաշնագիրը»⁶: Պատվիրակության անդամները, բացառությամբ թաթարների, երկյուղում էին, որ

---

¹ **Խատիսեան Ա.**, Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը, Աթէնք, 1930, էջ 34:

² Տե՛ս նաև ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 8, թ. 105:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴ **Խատիսեան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 35:

⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

⁶ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 8, թ. 105:

թուրքական գորքերն առաջ են շարժվում և վիճելի ողջ տարածքները կգրավեն պատերազմի իրավունքով և հաշվի չեն առնի Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության դաշնագիրը: Ա. Չխենկելին ակտիվորեն շարունակում էր ուղիներ որոնել դիվանագիտական բանակցությունների միջոցով կանխելու Բաթումից ութ կիլոմետր հեռու գտնվող թուրքական գորքերի ռազմական գործողությունները:

Մոտենում էր Թիֆլիսից թուրքական վերջնագրին պատասխանելու վերջին ժամկետը (մարտի 26-ին (ապրիլի 8)), որով վերջնականապես որոշվելու էր «պատերազմի կամ խաղաղության» հարցը¹: Այդ առնչությամբ Ալ. Խատիսյանը գրում է. «Ընդհանրապես տրամադրությունը շատ ծանր էր ու մռայլ. զգացվում էր, որ մենք միասնական չենք և թույլ ենք, որ բանակը չի կարող մեզ սատարել, և դրա համար էլ մենք կարծես հանձնվում ենք «հաղթողների ողորմածությանը»²:

Այս չափազանց ծանր ու աննպաստ պայմաններում Անդրկովկասյան խաղաղարար պատվիրակությունը կանգնած էր երկընտրանքի առաջ. կա՛մ ընդունել Թուրքիայի վերջնագիրը, կա՛մ խզել դիվանագիտական բանակցությունները և վերադառնալ Թիֆլիս: Ընդհանուր նիստերում երկար ու բուռն քննարկումների և վիճաբանությունների արդյունքում խաղաղարար պատվիրակությունը որոշեց ընդունել Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության դաշնագիրը, և մարտի 26-ին (ապրիլի 8) Ա. Չխենկելին հեռագրեց Թիֆլիս՝ Անդրկովկասյան սեյմին և կառավարությանը. «Արդահանը վերցված է, Կարսի ճակատագիրը կլուծվի մոտ օրերս, Բաթումի երկաթուղագիծը հավանաբար կկտրեն. թուրքերը գտնվում են Բաթումից ութ վերստի վրա: Մեր տակտիկական՝ չշտապել, մինչև որ պատրաստվենք, չարդարացավ. մեր գորքերն ու նրանց առաջնորդները իրենց բարձրության վրա չեն կանգնած: Երկիրն առանց իշխանության ու կարգապահության չի կարող պատերազմել: **Անհրաժեշտ էմ գտնում իսկույն նեթ լիագորություն ստանալ՝ ընդունելու Բրեստ-Լիտովսկու հաշտության դաշնագիրը**»³ (ընդգծումը մերն է – Գ. Պ.): Փաստորեն Ա. Չխենկելին դարձավ Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության դաշնագիրը ընդունելու համոզված կողմնակիցը: Այդ մասին հայ պատվիրակներ Ալ. Խատիսյանը և Հ. Քաջազնունին հեռագրով տեղեկացրին Անդրկովկասյան սեյմի հայ հեղափոխական դաշնակցություն կուսակցության խմբակցությանը. «Մեր պարտքն ենք համարում դաշնակցություն կուսակցության ուշադրությունը հրավիրել այն բանի վրա, որ ստեղծված իրավիճակում Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության դաշնագրի ճանաչումը չարյաց փոքրագույնն է»⁴:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 8, թ. 106:

² ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 8, թ. 104:

³ ՀԱԱ, ֆ. 4047, ց. 1, գ. 223, թ. 3:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 8, թ. 107:

Սակայն մինչև սեյմի և կառավարության կողմից հարցի քննարկումը Անդրկովկասյան խաղաղարար պատվիրակությանը հայտնի դարձավ, որ դրանց անդամները հակված չեն ընդունելու Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության դաշնագիրը: Ա. Չխենկելին Ի. Օերեթելիից, Ն. Ժորդանիայից, Ն. Ռամիշվիլիից և Ե. Գեգեչկորիից ստացել էր հեռագրեր, որոնցում նրանք հայտարարում էին, «թե Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության դաշնագիրը ճանաչելու առաջարկությունը բացարձակապես անընդունելի են համարում. կարծում են, որ այդ արարքը քաղաքական և ազգային ինքնասպանություն է Վրաստանի և մենջևիկների կուսակցության համար, և որ իրենք գերադասում են նվաճված լինել, և այդ պատճառով էլ ոչ մի կերպ չեն կարող համաձայն լինել Ա. Չխենկելիի և խաղաղարար պատվիրակության առաջարկությանը»¹:

Հաջորդ օրը Ա. Չխենկելին Հուսեյն Ռաուֆ-բեյին տեղեկացրեց, որ պատրաստ է Կարսը հանձնել թուրքերին և անձամբ համաձայն է ու պնդում է ընդունել Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության դաշնագիրը, սակայն ինքը պետք է ստանա Անդրկովկասյան սեյմի և կառավարության համաձայնությունը, որից հետո թուրքական կողմին կտեղեկացնի իրենց որոշման մասին մինչև մարտի 28-ի (ապրիլի 10) երեկոյան ժամը 7-ը²: Սակայն, Թիֆլիսից սեյմի և կառավարության վերջնական պատասխանը նշված ժամանակին չստանալով, Ա. Չխենկելին, օգտվելով իր արտակարգ լիազորություններից, մարտի 28-ին (ապրիլի 10) ընդունեց թուրքական վերջնագրի պայմանները և գրավոր պատասխանեց պատվիրակության նախագահ Հուսեյն Ռաուֆ-բեյին. «Անդրկովկասյան հաշտության պատվիրակությունը, ի պատասխան օսմանյան պատվիրակության նախագահի 1918 թ. ապրիլի 6-ի նամակի, պատիվ ունի հայտարարելու, որ ինքը ընդունում է Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության դաշնագիրը և պատրաստ է դրա հիման վրա շարունակելու հետագա բանակցությունները»³:

Մարտի 31-ին (ապրիլի 13) թուրքական պատվիրակության նախագահը Ա. Չխենկելուն հաղորդեց, որ իր կառավարությունը, տեղեկանալով, որ Անդրկովկասյան խաղաղարար պատվիրակությունը ճանաչել է Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության դաշնագիրը, անհրաժեշտ է համարում իր դաշնակիցներ Գերմանիայի, Ավստրիայի և Բուլղարիայի մասնակցությունը թուրք-անդրկովկասյան բանակցություններին և միաժամանակ գտնում է, որ Անդրկովկասը նախևառաջ հռչակի իր անկախությունը⁴: Թուրքական կողմը դրանով իհարկե փորձում էր դյուրացնել նաև Անդրկովկասի գրավումը:

---

¹ Նույն տեղում:

² Տե՛ս նույն տեղում, թ. 106:

³ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 7, թ. 152: Տե՛ս նաև Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии, с. 160:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 7, թ. 152: Տե՛ս նաև Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии, с. 162:

Հենց նույն օրը հայտնի դարձավ, որ Վեհիբ փաշան մարտի 30-ին (ապրիլի 12) վերջնագիր էր ներկայացրել Բաթումի պարետ, գեներալ Գեղևանովին, որ կոմբակոծի և գրոհով կվերցնի Բաթումը, եթե նրանք կամովին չհանձնեն քաղաքի ռազմական ամրոցը զինամթերքով հանդերձ և դուրս չբերեն իրենց զորքերը մինչև մարտի 31-ի (ապրիլի 13) ժամը 16-ը¹:

Ա. Չխենկելին երկու բանախոս էր գործուղել՝ Վեհիբ փաշային խնդրելու հետաձգել Բաթումի ուժակոծումը մինչև Անդրկովկասյան սեյմից պատասխան ստանալը, սակայն Վեհիբը մերժել էր: Այդ մասին Ա. Չխենկելին հեռագրեց Բաթում՝ Մոլիվանիին և խորհուրդ տվեց առանց դիմադրության թուրքերին հանձնել Բաթումի ողջ ռազմական ամրոցը: Այդ որոշմանը խստորեն հակադրվեց Անդրկովկասյան խաղաղարար պատվիրակության հայ անդամ Ալ. Խատիսյանը, որն էլ այդ առնչությամբ գրում է. «Ես կտրուկ, անվերապահ հայտարարեցի, որ նա (Ա. Չխենկելի – Գ. Պ.) իրավունք չունի դա անելու, որ դա կառավարության իրավունքն է, ոչ թե նրա: Ներկա էր Քաջագնունին: Այս առիթով Ա. Չխենկելին ինձ հայտնեց, որ ինքը մասնավոր խորհուրդ է տվել: Ես հայտարարեցի. խաղաղարար պատվիրակությանը տրվող մասնավոր խորհուրդները բացարձակապես անընդունելի են: Չխենկելին նաև ասաց, որ ինքը հեռագրել է Բաթումից ուղարկել վրացի սպաներ և Բաթումի քաղաքային ինքնավարությունից մեկ ներկայացուցիչ ... ամրոցը և քաղաքը հանձնելու պայմանները պարզելու համար: Այս ամենին Վեհիբ փաշան պատասխանել է, որ ինքը որպես զիջում կարող է ... իր զորքերը չմտցնել քաղաք: Չխենկելին հեռագրում ընդհանրապես հիմնավորում էր իրադրությունը որպես «անելանելի իրադրություն» ներկայացնող ինչ-որ պառակտիչ նամակով, մատնանշում էր Գեգեչկորիին՝ որպես իր տեղեկատվության աղբյուրի: Այս վիճակում մենք ստիպված էինք միայն տեղեկանալ նրա տված ցուցումների մասին, որոնք թուրքերին ցույց էին տալիս մեր անօգնականությունը»²:

Մարտի 31-ի (ապրիլի 13) կեսօրին Ն. Չխեիձեի ղեկավարությամբ Թիֆլիսում հրավիրվեց Անդրկովկասյան սեյմի նախագահության, կառավարության և կուսակցությունների խմբակցությունների ներկայացուցիչների միացյալ ժողով, որտեղ քննարկվեցին թուրքական վերջնագրի պայմանները, այսինքն՝ պատերազմի կամ խաղաղության հարցը: Ե. Գեգեչկորիին Անդրկովկասյան կառավարության անունից միացյալ ժողովում հայտարարեց, որ ռազմական հրամանատարության համոզմամբ բանակը հուսալի վիճակում է և կարող է թուրքերի հարձակումից պաշտպանել Բաթումը³: Իսկ Ի. Ծերեթելին հայտնել էր, «որ ավելի լավ է մեռնել ռազմի դաշտում, քան մա-

¹ Տե՛ս շՄԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 8, թ. 107:

² Նույն տեղում:

³ Տե՛ս Դոկումենտի և մատերիալի քոլլեկցիա Վախկազի և Գրուզիա, ս. 163-164:

հացու հարված հասցնեն մեզ»¹: Երկար ու բուռն քննարկումների արդյունքում միացյալ ժողովը միաձայն ընդունեց հետևյալ որոշումների նախագիծը.

1. Պատերազմ հայտարարել Թուրքիային՝ հանուն Անդրկովկասի սահմանների պաշտպանության,
2. Անդրկովկասյան խաղաղարար պատվիրակությունը ետ կանչել Տրապիզոնից,
3. Ջենքի տակ առնել երկրի բոլոր զենք կրելու կարող մարդկանց,
4. Արտակարգ մի կոչ ուղղել ժողովրդին՝ բացատրելով հաշտության բանակցությունների ամբողջ ընթացքը, շեշտելով պատերազմի հրամայականությունը,
5. Մեյմի հաստատմանը ներկայացնել այս որոշումների նախագիծը²:

Նույն օրը երեկոյան հրավիրվեց Անդրկովկասյան սեյմի նիստ, որտեղ հնչեցին բազմաթիվ կրակոտ, ռազմաշունչ, հուզիչ և սուր քննադատական ելույթներ Թուրքիայի և նրա վերջնագրի պայմանների և միացյալ ժողովի ընդունած որոշումների նախագծի հաստատման մասին: Անհրաժեշտ ենք համարում ներկայացնել Անդրկովկասյան ողջ ազգաբնակչությանն ուղղված կոչից մի հատված. «Մեզնից պահանջում էին ընդունել Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը, որ կնքուած է առանց Անդրկովկասի ժողովուրդների գիտութեան ու հաւանութեան: Պահանջում էին իրենց հանձնելու մեր լաւագոյն նաւահանգիստը՝ Բաթումը: Մենք ամեն բան արինք բանակցութիւնների ու խաղաղ ճանապարհի միջոցով համոզելու համար թիւրք կառավարութեանը, որ նա հրաժարուի Բաթումից: Յանուն խաղաղութեան մենք բազմաթիւ զիջումներ արինք. բայց չէինք կարող հրաժարուել Բաթումից, որը մեր միակ ելքն է դէպի ծովը և միակ ճանապարհը քաղաքակիրթ Եւրոպայի հետ հաղորդակցելու: Մեր բոլոր ջանքերն ի դերեւ ելան, հանդիպելով Թիւրքիայի յամառութեանը: Յաւիտենական ստրկութեան օղակն է ձգուած մեր բոլոր ժողովուրդների վզին:

Թո՛ղ ուրեմն ջախջախուի թշնամու յառաջխաղացումը՝ բախուելով մեր վճռականութեանը – մինչեւ մեր վերջին շունչը պաշտպանելու այնքան սերունդների արինով ներկուած մեր երկիրը: Ամենքն ի զէն: Ամենքն ի պաշտպանութիւն ազատութեան ու հայրենիքի»³:

Մակայն հետագա իրադարձությունները եկան մեկ անգամ ևս փաստելու, որ այդ հուզիչ և ռազմաշունչ կոչը, մեղմ ասած, անկեղծ չէր ոչ միայն վրացիների, այլ մանավանդ կովկասյան թաթարների կողմից: Նիստում մուսուլմանական խմբակցությունը հայտարարեց, թե մուսուլմանական ազգա-

¹ Նույն տեղում, էջ 164:

² Տե՛ս **Խաչատրյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 76: Տե՛ս նաև Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии, с. 163-166:

³ **Իրազեկ Յ.**, Մօտիկ անցեալից, Պատմական դեպքեր եւ ապրումներ 1917-1922, Պէրյութ, 1956, էջ 18:

բնակչությունը, կրոնական կապերով կապված լինելով թուրքերի հետ, հրաժարվում է նրանց դեմ հայտարարված պատերազմին մասնակցելուց¹: Անժխտելի իրողություն է. թե Անդրկովկասյան սեյմը և թե կառավարությունը ծանոթ էին մուսուլմանականների այդ մտայնությանը, բայց և այնպես սեյմում նրանց «յայտարարութիւնը սառ ջուր մը կը լեցնէր ոգևորուած տրամադրութեան վրայ»²: Սեյմի անդամ Ի. Ծերեթելին «դիմում է ֆրակցիային (մուսուլմանական - Գ. Պ.) և շարտում է նրա դեմքին «դավաճաններ» անունը»³:

Կառավարության նախագահ Ե. Գեզեչկորին իր կրակոտ ելույթում հայտարարեց. «Կառավարությունը կարծում է, որ չի մարել Անդրկովկասյան դեմոկրատիայի ազատության ոգին, որ «վառողամանում դեռ վառող կա», որ եթե մենք թույլ ենք, ապա ոչ այնքան, որպեսզի մեզ ստրուկներ դարձնեն: Այդ պատճառով էլ մենք մտածում ենք, սեյմի քաղաքացի անդամներ, որ Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագրի ընդունումը կնշանակեր, որ Արդրկովկասը՝ որպես անկախ հանրապետություն, կդադարի գոյություն ունենալուց և կդառնա թուրքական ինպերիայի գավառը: Կառավարությունը նման խայտառակություն չի կարող թույլ տալ: Կառավարությունը կհավաքի իր բոլոր ուժերը, իր ամբողջ հզորությունը, որպեսզի անհրաժեշտ հակահարված տա թուրքական կառավարության բռնի շահախնդրությանը»⁴:

Ուշագրավ է՝ Անդրկովկասյան սեյմի հայ հեղափոխական դաշնակցություն կուսակցության խմբակցության անդամ Ս. Հարությունյանի ելույթը. «Նախ իբրև հայ և իբրև դաշնակցական ... մենք հավատացած ենք, որ Թուրքիան չի բավարարվի այն պայմաններով, որոնք նա պահանջում է Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագրի համաձայն: Նա ավելի առաջ կգնա: Նա վստահ է ներքին հայտնի տարրերի աջակցության վրա: Եվ հենվելով այդ տարրերի և իր կազմակերպված ուժերի վրա, դիմացն ունենալով կազմալուծված գորամասեր՝ նա մտածում է հասնել Բաքու և մեկընդմիջտ իրականացնել Կոստանդինուպոլը Բաքվի հետ մուսուլմանական հոծ զանգվածներով միացնելու իր հին ծրագիրը...

Մենք համոզված ենք, որ առաջին հերթին հայերն են դատապարտված մահվան, իսկ երկրորդ հերթին՝ վրացիները, այնպես որ մեզ համար ոչ մի փրկություն չկա: Ես լիազորված եմ դաշնակցության խմբակցության կողմից հայտարարելու, որ մենք կտանք ոչ միայն գորակոչային տարիքը, այլ, հավանաբար, մեր ամբողջ ժողովուրդը, որը ընդունակ է զենք կրել, կվերցնի և կգնա ռազմաճակատ՝ մեր հողերը պաշտպանելու: Պարտվելու և մեռնելու

---

¹ Տե՛ս **Լեռ**, նշվ. աշխ., էջ 392:

² **Խաչատրյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 77:

³ **Լեռ**, նշվ. աշխ., էջ 392:

⁴ Տե՛ս **Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии**, с. 168:

դեպքում, մենք՝ հայերս, կմեռնենք զենքը ձեռքներին»¹:

Կրակոտ և սուր քննադատական ելույթներից հետո մարտի 31-ի (ապրիլի 13) երեկոյան սեյմը միաձայն հաստատեց միացյալ ժողովի որոշումների նախագիծը և հեռագրեց Տրապիզոն՝ Անդրկովկասյան խաղաղարար պատվիրակության նախագահ, արտաքին գործերի նախարար Ա. Չխենկելուն. «Այսօր երեկոյան, Անդրկովկասի սեյմի նիստում, միաձայն ընդունվեց հետևյալ բանաձևը. նկատի ունենալով այն, որ Անդրկովկասի սահմանների հարցի վերաբերյալ Թուրքիայի ու Անդրկովկասի միջև հաշտություն ձեռք չի բերված, Անդրկովկասյան պատվիրակությանն առաջարկվում է անհապաղ վերադառնալ Թիֆլիս»²: Փաստորեն սեյմը պատերազմ հայտարարեց Թուրքիային այն դեպքում, երբ իրականում վերջինս դեռ ակտիվորեն շարունակում էր իր ռազմական առաջխաղացումն Անդրկովկասի սահմաններում՝ զենքի ուժով լուծելու Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության դաշնագրի պահանջները:

Սեյմի որոշման համաձայն՝ ամբողջ Անդրկովկասում պաշտոնապես հայտարարվեց ռազմական դրություն, իսկ պատերազմը վարելու համար ստեղծվեց արտակարգ լիազորություններով օժտված կոլեգիալ մարմին, որի մեջ մտնում էին կառավարության նախագահ, ռազմական նախարար Ե. Գեգեչկորին, ներքին գործերի նախարար Ն. Ռամիշվիլին և ֆինանսների նախարար Խ. Կարճիկյանը³:

Բայց և այնպես, երկրամասի երեք գլխավոր ազգությունների միջև առկա խոր հակասությունները և հակամարտությունները, որոնց գլխավոր պատճառը նրանց քաղաքական տարբեր կողմնորոշումներն էին ու ազգային-տարածքային սահմանների վեճերը, հնարավորություն չտվեցին Անդրկովկասում ստեղծելու միացյալ ճակատ թուրքական ռազմական սպառնալիքին դիմակայելու համար: Ինչպես վերը նշվեց, մուսուլմանականները սեյմի նիստում հայտարարել էին, որ չեն կռվելու թուրքերի դեմ: Թուրք-անդրկովկասյան պատերազմի հիմնական ծանրությունն ընկած էր հայկական ուժերի վրա (վրացիների մասնակցությունը չնչին էր, իսկ մուսուլմանական դիվիզիան ընդհանրապես չի մասնակցել): Ալ. Խատիսյանի վկայությամբ, հասարակական կարծիք էր ձևավորվել, որ «Վրացական զորամասերը, որպես կանոն, նահանջում են թուրքերի հարձակումների ժամանակ ... վրացիները բոլորովին պատրաստ չեն պատերազմին»⁴:

Նույն օրը՝ մարտի 31-ի (ապրիլի 13) երեկոյան, առանց վրացական զորքերի որևէ դիմադրության, Բաթումը հանձնվեց թուրքական զորամասերին:

---

¹ Նույն տեղում, էջ 174-177: Տե՛ս նաև **Ставроский А.**, Закавказье после октября, М.-Л., 1925, с. 25-26:

² Տե՛ս Կ. Կուրադի, *Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии*, с. 183-184:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 183:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 8, թ. 109:

Կամովին թուրքերին հանձնվեցին Բաթումի պարետը և վրացական առաջին դիվիզիայի հրամանատարը՝ իր շտաբով: Այնուհետև թուրքական զորքերը գրավեցին Աբասթումանը և շարունակեցին առաջխաղացումը Քութայիսի ու Թիֆլիսի նահանգներում: Այս առիթով Ա. Խաչատրյանը գրում է. «Կովկասի Հանրապետության այնքան մեծ աղմուկով յայտարարած պատերազմը կը վերջանար խայտառակ պարտությամբ մը: Վրաց ճակատի վրայ դիմադրութիւնն այնքան թոյլ եղաւ, որ 48 ժամէն Բաթումի պէս ուժեղ բերդաքաղաք մը իր բոլոր ռազմական հարստութեամբ աւար կը դառնար օսմանեան չնչին ուժով յարձակուող զօրքի ձեռքը և քանի մը օրուան մէջ օսմանեան զինուորներն արդէն Վրաստանի սիրտ՝ Քութայիսի նահանգումն էին»¹:

Կարսի շրջանում հայկական զորամասերը 10 օր շարունակեցին իրենց կատաղի դիմադրությունը թուրքերի դեմ: Բաթումի հանձնումից հետո Անդրկովկասյան սեյմը համոզվեց, որ այլևս ի վիճակի չեն համախմբելու երկրամասի բոլոր ուժերը և պատերազմը շարունակելու:

Ապրիլի 1-ին (14) կառավարության նախագահ Ե. Գեգեչկորին հեռագիր հղեց Ա. Չխենկելուն՝ հրահանգելով Անդրկովկասյան խաղաղարար պատվիրակությանն անմիջապես վերադառնալ Թիֆլիս: Այդ մասին Ա. Չխենկելին անմիջապես հայտնեց թուրքական պատվիրակությանը. «Անդրկովկասյան պատվիրակությունը, նկատի ունենալով իր կառավարությունից ստացված հրահանգները, պատիվ ունի հայտնելու օսմանյան պատվիրակությանը, որ ինքն անհրաժեշտաբար պետք է այսօր մեկնի Թիֆլիս»²: Թուրքերը անշուշտ շատ լավ հասկացան, թե ինչու է Անդրկովկասյան խաղաղարար պատվիրակությունը մեկնում Տրապիզոնից: Նույն օրը երեկոյան խաղաղարար պատվիրակությունը վերադարձավ Թիֆլիս: Բաժանումից առաջ թուրքական պատվիրակության նախագահ Հուսեյն Ռաուֆ-բեյի առաջարկով Հայկական հարցի մասին մեկժամանոց առանձնազրույց ունեցավ խաղաղարար պատվիրակության հայ անդամ Ալ. Խատիսյանի հետ, ինչն առանձին հոդվածի նյութ է:

Այսպիսով, Ալ. Խատիսյանի գնահատմամբ՝ «հաշտության փոխարէն Տրապիզոնէն մենք (Անդրկովկասյան խաղաղարար պատվիրակությունը – Գ. Պ.) կը տանէինք մեր երկրին պատերազմ»³:

---

¹ Խաչատրյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 78:

² ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 7, թ. 152:

³ Խատիսեան Ալ., նշվ. աշխ., էջ 36:

Гегам Петросян – *Вопрос о территориальных уступках Турции на Трапезундской мирной конференции (март-апрель 1918 г.)*

В сложных и неблагоприятных условиях, сложившихся в регионе, закавказская миротворческая делегация, делая некоторые территориальные уступки Турции, была вынуждена выйти из дипломатического тупика. Однако в этом вопросе столкнулись интересы членов делегаций трех основных народов региона. Грузины не хотели уступать Турции Батум, а армяне – Карс. Турки, продолжая свою военно-политическую стратегию, с одной стороны, участвовали в переговорах с закавказской миротворческой делегацией, с другой – своими территориально-военными захватами оказывали давление на дипломатический процесс переговоров и навязывали свои несправедливые требования на языке ультиматума. Несогласие сделать территориальные уступки Турции переросло в турецко-закавказскую войну. Однако глубокие противоречия, имеющиеся между тремя основными народами региона, и конфликты, главная причина которых – различная политическая ориентация и споры о национально-территориальных границах, не дали возможности создать в Закавказье единый фронт для противостояния турецким угрозам. 1 (14) апреля Закавказское правительство отозвало миротворческую делегацию из Трапезунда, так как не была решена проблема границы Турции с Закавказьем и в регионе было введено военное положение.

Gegham Petrosyan - *The Issue of Territorial Concessions to Turkey in Trabzon Peace Conference (March-April of 1918)*

Under the severe and adverse conditions created in the region, the Transcaucasian peacemaking delegation had to come out of the diplomatic deadlock by ceding some territories to Turkey. However, there was a clash of internal interests between the members of the delegations of the three major nations of the region. Georgians did not want to concede Batumi, while Armenians did not want to concede Kars. The Turks pursuing their adopted military tactics negotiated with the Transcaucasian peacemaking delegation on the one hand, and on the other hand, exerted pressure on the diplomatic negotiations with territorial and military occupations and imposed their unjust demands in form of ultimatums. The disagreement of territorial concessions to Turkey was turned into Turkish-Caucasian war. But the deep contradictions and conflicts between the three main nations of the region, which were mainly because of their different political orientations and national-territorial disputes, did not allow to create a united front in Transcaucasia to confront the Turkish threat. On April 1 (14) the Transcaucasian Government called off the peacemaking delegation from Trabzon, as the border problem between Turkey and Transcaucasia was not resolved and a military situation was declared in the region.